

UDK. 635.64(043)-Q 92

QARAQALPAQSTANNIN` ARQA TOPIRAQ-KLIMAT SHARAYTLARINDA HAR QIYLI GENOTIPKE IYE G`AWASHA SORTLARIN KISHKENE SORT SINAWLARDA UYRENIW

Kutlimuratova Zuxra Alisher qizi

Qaraqalpag`istan awil xojalig`i ha`m agrotexnologiyalar instituti asisstanti.

e-mail: zuxrakutlimuratova9298@gmail.com

Tog`aybayeva Altinay Sarsenbayevna., Shernazarova Arzayim Jannazar qizi

Qaraqalpag`istan awil xojalig`i ha`m agrotexnologiyalar instituti studentleri

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17536608>

Annotatsiya. *F₂ ósimliklerinde belginiń nasilden-nasilge beriliw koefficiyenti (h₂) nıń S-4728 x S-4727 gibrıd kombinatsiyası basqa gibrıd kombinatsiyalarına salıstırǵanda joqarı nátiyje kórsetdi.*

Gilt sózler: *G. hirsutum L., tezpiser, zúraátlilik, joqarı talshıq shıǵımı, poligen, agrotexnikalıq ilajlar, HVI úskenesi, gibrıd kombinatsiya.*

Abstract. *Abstract In F₂ plants, the S-4728 x S-4727 hybrid combination of the trait's heritability coefficient (h₂) showed higher results compared to other hybrid combinations.*

Keywords: *G. hirsutum L., fast-ripening, yield, high fiber yield, polygenic, agrotechnical measures, HVI equipment, hybrid combination.*

Kirisiw. Mámleketimiz tárepinen g'awashanın` mol hasıl, tezpiser, joqarı talshıq shıǵımı hám sapasına iye, aqpálek keselligi hám túrli awıl xojalıq zıyankeslerine, suwıqqa hám qurǵaqlıqqa shıdamlı, tábiyiy japıraq tógiw qásiyetlerine iye bolǵan jańa sortların jaratılıwma kútá úlken itibar berip kelinip atır, sebebi bul tarawdıń respublikamızdin` tiykarǵı ekanomikalıq negzlerinen esaplanadı. Sonida aytıw kerek, házirgi dáwirde óndiriste egilip atırǵan g'awasha sortları, tiykarlanıp, genom ishi gibrıdleri hám túrleraro shaǵılıstırıw arqalı jaratılǵan bolǵanı ushın, olarǵa tán qımbatlı -xojalıq belgilerin, seleksion usıllardan paydalanǵan halda, tupten ózgeriw qıyın [53]. G`awashanın` muǵdarlıq belgileri poligen tábiyaatqa iye bolıp, genlerdiń additiv hám additiv emes tásirinde júzege keledi hám sırtqı ortalıq tásirinde ózgerip turıwı múmkin [4, 43]. Atap aytqanda, g'awashanın` tezpiserligi hámme tuqımlı ósimlikler sıyaqlı tuqımda turmıshlıqtın` oyanıwınan tap jetik urıw payda bolıwı, hám de tupda birinshi górektin` (miyweni) ashılıwına shekem qatań izbe-izlilikde, fazalardı hám rawajlanıw basqıshların tezlesib ótiwi menen anıqlanadı. Bunda tupdagi góreklerdin` izbe-iz ashılıw jedelligin, hám de suwıq tusinge shekem hám ulıwma ónimdi inabatqa alıw kerek. Ertepiserlik belgisi násillik belgi bolıp, ol áwladan-áwladqa beriledi, usınıń menen birge sırtqı ortalıq hám de agrotexnikalıq

ilajlarğa tikkeley baylanıslı, hasıdarlıq bolsa tiykarlanıp kóbirek agrotexnikag`a hám úyrenilip atırǵan dizbelerdiń genetikasına baylanıslı [41].

Ádebiyatlarda keltirilgen maǵlıwmatlarǵa kóre, g'awashanın` muǵdarlıq belgileri menen Mendel genetikalıq hasil belgileriniń tiykarǵı parqı anıqlanǵan bolıp, muǵdarlıq belgiler sırtqı ortalıq tásirine qaray ózgeriwi múmkin [43].

Ta'jiriybe o'tkeriw metodikasi ha'm usili. Tájriybe obekti sıpatında rayonlastırılǵan ǵawashanın S-4727 hámde jańa S-4728 sortlarınıń jeke tańlaw úligeriniń tuqımlıq shigitlerinen paydalanıladı hám usı sortlardıń qımbatlı-xojalıq hámde talshıqtıń texnologiyalıq sıpat kórsetkishlerin úyreniwde qollanıladı. Bunıń ushın tómendegi tájriybe metodlarınan paydalanıladı: dala tájriybeleri, qımbatlı-xojalıq belgileri laboratoriya sharayatında hám talshıqtıń texnologiyalıq sıpat kórsetkishleri zamanagóy HVI úskenesinde anıqlanıadı.

Dala tájriybeleri 3 qaytarıqta, 8 m² esap maydanında ótkeriledi. Dala tájriybelerinde fenologiyalıq baqlawlar yaǵnıy 50% kógeriwshelik, 50% gúllew hám 50% pisiwi anıqlanıadı. Laboratoriya sharayatında bir dana górektegi paxta awırlıǵı, talshıq shıǵımı nám uzınlıǵı úyreniledi. Talshıqtıń texnologiyalıq sıpat kórsetkishleri zamanagóy HVI úskenesinde anıqlanııp, maǵlumatlar statistikalıq analiz qılındı. Alınǵan maǵlumatlardı statistikalıq analiz B.A.Dospexov (1985) metodikasi boyınsha ótkeriledi.

İlimiy-izertlew jumıslarında qollanılatuǵın metodikalık usıllar. İzertlewdiń metodikalıq tiykarları. İzleniw atız xám laboratoriya jaǵdayında alıp barılıp, bunda «Dala tajribalarını ótkazish ulublari», «Metodika gosudarstvennogo sortoisplitaniya selskoxozyaystvennix kultur» hám «Metodika polevogo opita» qollanbaları tiykarında alıp barıldı.

Natijeler ha'm taliqlawlar. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń arqa aymaǵında ǵawashanın bir neshe sortları egiledi. Házirgi waqıtta topıraqtıń shorlanıwı nátiyjesinde aymaqta egilip atırǵan ǵawasha sortlarınıń ónimdarlıǵı menen birgelikte talshıq sapası da tómenlep barmaqta. Ǵawashanın sort úligeriniń morfoxojalıq hámde talshıqtıń texnologiyalıq sıpat kórsetkishleri úyreniledi. Kishkene sınaw uchastkasınan alınǵan nátiyjeler tiykarında jańa sorttıń beyimlesiwi ilimiy tárepten dálillenedi. Ǵawasha sortlarınıń joqari zúraátlilik, ertepiserlilik hám óniń talshıq sapası jaqsılıǵı, bul sol jerge biyimlesken sorttı durıs tańlaw hám selekciya jumıslarına usınıs etiwden ibarat.

Juwmaq ha'm usinislar. 1. G. hirsutum L. túrine tiyisli g`awasha sortların retsiprok gıbrid F₁ ósimliklerinde bir dana górektegi paxta salmaǵı násillikleniwi boyınsha uqsas nátiyjeler gúzetildi. F₂ ósimliklerinde belginiń nasilden-nasilge

beriliv koeffitsiyenti (h_2) dín S-4728 x S-4727 gibríd kombinatsiyası basqa gibríd kombinatsiyalarına salıstırğanda joqarı nátiyje kórsetdi.

2. Talshıq shıgımı hám uzınlıgı belgilerdiń násillikleniwi ata-ana sırtqı kórinislerdiń genotipiga baylanıslılıgı anıqlandı. Úyrenilgen F2 ósimliklerinen talshıq shıgımı (39, 0-40, 0%) hám uzınlıgı (34, 0-35, 0 mm) joqarı bolğan sırtqı kórinisler sistemalar, túrler jaratıwda baslanğış derek retinde xızmet etedi.

Paydalanilg‘an a‘debiyatlar

1. Abdullaev A.A., Klyat V.P., Rizaeva S.M., Ernazarova Z.A., Kuryazov Z.B., Arslanov D.M. Madaniy navlarni yaxshilash va yaratishda paxtaning yovvoyi qarindoshlaridan foydalanish imkoniyatlari // G‘o‘za seleksiyasi va urug‘chiligi holati va uni rivojlantirish istiqbollari: Issiqlik bo‘yicha Xalqaro ilmiy anjumani. 18 avgust 2006. – Toshkent, 2006. – B. 5–8
2. Mirahmedov S.M., Yo‘ldoshev S.X. Paxtachilik ma'lumotnomalari. – Toshkent: Mexnat, 1989.–74–92 b.
3. Mamarahimov B., Xoliqova M., Xolmurodov A., Saydaliev H. G.tomentosum ishtirokida olingan turlararo duragailarda tola chiqimining irsiylanishi // Genetika, seleksiya, uruqchiligi va bedasilik tplami.– Toshkent, 2012.– B. 67–7.
4. Namozov Sh.E., Babaev S.G. Paxtachilikda turlararo kompleks duragaylashning samaradorligi. – Toshkent: “Nison–Noshir”, 2014.– 56–179 b.